

МОВНОСТИЛІСТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ДІАЛОГУ В ПОЕМІ «ГАЙДАМАКИ» ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

У статті розглянуто мовностилістичні особливості поеми «Гайдамаки» відомого українського поета Т.Г. Шевченка. Зокрема, детально описано прозові діалоги, які включені до розділу «Свято в Чигирині», та є ключовими у їх структурі.

Ключові слова: діалог, індивідуально-авторський стиль, поетика, Тарас Шевченко.

Масштабність постаті Тараса Шевченка в історії української літератури, історії української культури настільки значна, що «спонукає науковців до нового, поглибленого осмислення його місця і ролі як знакової постаті української історії», як «<...> речника етнонаціонального буття і консолідатора української нації» [7, 175].

У центрі уваги шевченкознавців перебували і перебувають різні аспекти творчості Тараса Шевченка, зокрема і питання художнього синтаксису (В. Ващенко, С. Бевзенко, А. Мойсієнко, О. Масюкевич, С. Овчарук, В. Русанівський, О. Ткач та ін.). Проте, незважаючи на значну кількість досліджень, хотілося б ще раз звернути увагу на епіко-драматичну поему Тараса Шевченка «Гайдамаки». На думку вчених, зокрема М. Рильського, «своєю композицією, своєю манерою вислову, своїм мовним характером і діапазоном, нарешті – небувалим у світі поєднанням двох систем – народнопісенної, чи умовно кажучи, силабічної і силабо-тонічної «...», своїм безоглядно сміливим сполученням прямого аж до жорстокості реалізму з вогненною романтикою, «Гайдамаки» височіють у літературі як стрімкий і одинокий острів» [11, 457].

Так, цей твір структурований як зовнішнім поділом, так і архітектонікою вірша. Композиційно поема складається зі вступу-присвяти, одинадцяти розділів («Інтродукція», «Галайда», «Кофедерати», «Титар», «Свято в Чигирині», «Треті півні», «Червоний бенкет», «Гупалівщина», «Бенкет у Лисянці», «Лебедин», «Гонта в Умані»), «Епілогу», «Передмови» (насправді – післямова), жартівливого звернення до передплатників («Панове субскрибенти!»). А з погляду архітектоніки в 2569 рядках поеми прозові уривки поєднуються вісьмома віршовими розмірами, які змінюються 72 рази, але метрична подрібненість не руйнує будови вірша, а створює поліфонічне звучання твору [2, 26]. У творі постійно накладаються різні часові шари – минуле (згадки про Хмельницького, Богуна, Наливайка), майбутнє (як бажане: *Оживуть гетьмани... Блисне булава*) і дійсне (*Все замовкло*). Оповідь про події Коліївщини ведеться без дистанціювання в часі від учасників подій. Сам Тарас Шевченко у «Передмові» вказує, що написав *про те, що діялось на Україні 1768 року, розказую так, як чув од старих людей «...»*. *Галайда вполовину видуманий, а смерть вільшанського титаря правдива, бо ще є люди, котрі його*

знали. Гонта і Залізник, отамани того кровавого діла, може, виведені в мене не так, як вони були, – за це не ручаюсь. Дід мій, нехай здоров буде, коли зачина розказувать що-небудь таке, що не сам бачив, а чув, то спершу скаже: «Коли старі люди брешуть, то й я з ними» (Шев., 124).

Крім того, особливістю поеми «Гайдамаки» є прозові діалоги, які включені до розділу «Свято в Чигирині». Вони надають твору драматичного елементу і підпорядковані образно-сюжетній канві.

Таким чином, мета статті – встановлення мовностилістичних особливостей діалогу в поемі «Гайдамаки» Тараса Шевченка, зокрема у розділі «Свято в Чигирині».

Загалом за своєю будовою розділ, на думку Н. Гаврилюк, «Свято в Чигирині» нагадує кінематографічну модель, коли в кадрі поєднуються два плани зображення – передній і задній. Це можна простежити в описі козацько-гайдамацьких зборів. Спершу «в кадрі» – опис природи, виконаний у виразно романтичному ключі. Природа співдіє з людьми і водночас віщує майбутні події: *Місяць випливає // Червоніє круглолиций, / Горить, а не сяє / Неначе зна, що не треба / Людям його світу. / Що пожари Україну / Нагріють, освітять* (Шев., 81). Червоний колір місяця виразно співвідноситься з полум'ям пожеж. Далі погляд автора переноситься з Чигирини на річку Тясмин. Тарас Шевченко ніби наближається до місця події. У поле зору потрапляють коні та вози, а згодом гайдамаки та козаки [2, 26]: *Поміж возами ніде статъ: / Козацьке панство походить в киреях чорних, як один, / Тихенько ходя розмовляє і поглядає на Чигрин* (Шев., 82). Власне, так автор логічно підводить до прозового діалогу, який створює враження безпосередньої присутності при розмові старшин та інших дійових осіб – запорожець, кобзар, гайдамака, громада.

Відомо, що діалог у художньому творі, крім основної функції – спілкування, виконує функцію художньо-естетичну, тому є предметом авторського опрацювання й шліфування. На відміну від усно-розмовного, що репрезентує спонтанне мовлення, діалог «у творах художньої літератури є обміркованою й відповідно до тематичних та зображальних завдань автора підготовленою синтаксичною побудовою» [10, 226]. Разом з тим «літературний діалог будується за тими ж принципами, що й усно-мовний спонтанний. Якби цього не було, письменник порушив би вимогу художньої достовірності» [1, 140].

Тарас Шевченко у розділі «Свято в Чигирині» створює прозові діалоги, які характеризуються широким використанням речень різної модальності (розповідних, окличних, питальних):

Старшина первий і другий: *А що ж? то й ходімо!*

Старшина третій: *Добре, ходімо* (Шев., 83).

Діалоги пересипані «специфічно живомовними структурами» [1]: словами-реченнями (*Брехня!*), вигуками (*Ох, старі голови та розумні*), звертаннями (*Так воно так, чоловіче; Співай, старче божий*).

Особливо привертають увагу семантичні зв'язки між змістом реплік, серед яких виокремлюють: 1) семантичні повтори, 2) зв'язки за допомогою

сполучників та інших семантичних показників та 3) зв'язки за типом кореферентності [3, 96]. У розділі «Свято в Чигирині» широко представлені семантичні повтори, що пов'язують репліки в єдине ціле. Серед них виділяємо:

- повтори-слова:

Старшина другий: *Та ні, то люде гомонять.*

Старшина первий: *Гомонять, поки ляхи почують.* (Шев., 82-83)

- повтори-речення:

Запорожець: *Брехня! Співай, старче божий, яку знаєш, а то і дзвона не діждемо — заснемо.*

Гуртом: *Справді поснемо; співай яку-небудь* (Шев., 85).

- повтори слів, що використовується для переказу пісні, яку виконував кобзар:

Запорожець

Бачиш, ось що він співав:
щоб ляхи погані, скажені собаки
калялись, бо йде Залізник
Чорним шляхом з гайдамаками,
щоб ляхів, бачиш, різати...

Кобзар

Шануйтеся ж, вражі ляхи,
Скажені собаки:
Йде Залізник Чорним шляхом,
За ним гайдамаки.

(Шев., 81)

Відзначимо, що повтор є важливим засобом створення експресивності тексту. Він надає висловлюванню більшої напруженості, посилює внутрішній зміст, передає схвильованість мовлення. Разом з тим погоджуємося із думкою А. Мойсієнка, що «повтор у будь-якому мистецькому творі не існує сам по собі; він, як правило, вводить у ширшу (семантичну, синтаксичну, стилістичну) сферу, відіграючи нерідко визначальну роль в образно-художній побудові; нарешті, слугує важливим апперцепційним чинником для сприйняття загальнотекстової структури» [6, 43].

Так, зокрема, Тарас Шевченко у репліках використовує повтори, з метою обігрування значення слова, або його походження. Наприклад, лексеми *волох* – *Волох*: 1) *Волох* – прізвисько персонажа. Сам автор до цього слова подав примітку: «за гайдамаками ходив кобзар, його називали сліпим Волохом. (Дід розказував)» (Шев., 589); 2) *волох* – загальна назва середньовічного населення Придунайських князівств і Трансільванії, з якого в другій половині XIX століття сформувалися румунська і модавська нації [9, 515]:

Старшина другий: *Ото, мабуть, Волох! Не втернів-таки старий дурень; треба, та й годі!*

Кобзар співає: *Ой волохи, волохи,*

Вас осталося трохи;

І ви, молдавани,

Тепер ви не пани;

Ваші господарі –

Наймити татарам,

Турецьким султанам

Запорожець: *Добре погуляєм! Правду старий співа, як не бреше. А що б то з його за кобзар був, якби не волох!*

Кобзар: *Та й не волох; так тільки – був колись у Волощині, а люде й зуть Волохом, сам не знаю за що* (Шев., 83-84).

Інша пара лексем *головтий* – *Головатий*: 1) *Головатий* – прізвище персонажа. У примітках до «Кобзаря» додається пояснення: «Відомо два Головатих: Павло Фролович – останній суддя Запорозького війська, та Антон Андрійович – кошовий отаман Чорноморського козацького війська. Про участь їх у Коліївщині відомостей немає (Шев., 588); 2) *головтий* – який має здоровий розум; розумний [9, 627]:

Старшина первий: *Старий Головатий щось дуже коверзує.*

Старшина другий: *Мудра голова, сидить собі в хуторі, ніби не знає нічого, а дивишся – скрізь Головатий. “Коли сам, – каже, – не повершу, то синові передам”.*

Старшина третій: *Та й син же штука! Я вчора зострівся з Залізником... “Кошовим, – каже, – буде, та й годі...”* (Шев., 82).

Обігруванням у тексті автор утворює такий троп як антифраз, що полягає у навмисному, спеціально заданому вживанні мовної одиниці з протилежним значенням. Так, лексема *головтий* (перен. розумний) виражає позитивну оцінку (+) // *головтий* (перен. людина, що діє тільки у своїх інтересах, корисливий) виражає негативну оцінку (–). Але використання після лексеми *головтий* прислів'я: *скрізь Головатий. “Коли сам, – каже, – не повершу, то синові передам”* – вказує на те, що Тарас Шевченко дає іронічну характеристику персонажеві.

Крім антифраза, зустрічаємо й інші тропи та фігури, зокрема стик (анадиплосис, за «Риторичним словником» З. Куньч) – риторична фігура, що полягає у повторенні на початку нової фрази тих слів, якими закінчувалась попередня фраза [5, 16]:

Кобзар: *Небо запалає,*

Добре погуляєм!

Запорожець: *Добре погуляєм! Правду старий співа, як не бреше* (Шев., 84).

Діалогічне мовлення дійових осіб пожвавлене прислів'ями та приказками. Зокрема, ними пересипане мовлення першого старшини та гайдамаки. При цьому у мовленні старшини автор використовує ампліфікацію – нагромадження однотипних конструкцій, що сприяє посиленню виразності та експресивності мовлення героя:

Старшина первий: *Ох, старі голови та розумні: химерять-химерять, та й зроблять з лемеша швайку. Де можна лантух, там торби не треба. Купили хрину, треба з'їсти; плачте, очі, хоч повилазьте: бачили, що купували; грошам не пропадать. А то думають, думають, ні вголос, ні мовчки...* (Шев., 83).

Гайдамака: *Химерять, Та воно так, чоловіче; я це й сам знаю, та ось що: не так пани, як підпанки, або – поки сонце зійде, то роса очі виїсть* (Шев., 85). Власне, про це Ф. Колесса зауважує так: «Шевченко старався в «Гайдамаках» наслідувати тон народного оповідання, про це засвідчують також вплетені до поеми народні приповідки: «Теплий кожух,

тільки шкода, не на шитий», «Били, а не вчили», «Не так пани, як підпанки»» [4, 326].

Діалоги ж як характерна ознака розділу «Свято в Чигирині» не зникає з завершенням прозових уривків, а знаходить закономірне вираження у віршовій формі. Найчастіше текст пересипаний віршованим мовленням кобзаря. Ці «мотиви пісень, що їх співає Волох, узято «...» із кола перезв'язанських пісень – проте це є по більшості індивідуальні Шевченкові варіації на теми народнопісенної творчості» [4, 234]. Як і Ф. Колесса, М. Рильський наголошує, що найчастіше автор «застосовує в своїй творчості окремі елементи народної поезії, з якої він органічно виріс, мова якої була його мовою», але «підспівачем народної поезії, тим паче стилізатором та імітатором Шевченко ніколи не був» [11, 34]:

*Ой гоп таки так!
Кличе Гандзю козак:
«Ходи, Гандзю, пожартую,
Ходи, Гандзю, поцілую;
Ходім, Гандзю, до попа
Богу помолиться;
Нема жита ні снопа,
Вари варениці».
Оженився, зажурився –
Нічого немає;
Уряднині ростуть діти,
А козак співає:
«І по хаті ти-ни-ни,
І по сінях ти-ни-ни,
Вари, жінко, лини,
Ти-ни-ни, ти-ни-ни!»*

Але при цьому «місточками між піснями народнопісенного типу й надалі виступає повтор певних реплік» [2, 28]: *Добре, добре! Ще раз, ще раз! – Кричать гайдамаки; Ще раз, ще раз!* (Шев., 88). Після чого кобзар знову продовжує:

*«Ой гоп того дива!
Наварили ляхи пива,
А ми будем шинкувать,
Ляшків-панків частувать.
Ляшків-панків почастуєм,
З панянками пожартуєм.
Ой гоп таки так!*

Діалоги супроводжуються двома ремарками – поширеною, що складається з двох речень: *Старшини нишком стали за дубом, а під дубом сидить сліпий кобзар; кругом нього запорожці і гайдамаки. Кобзар співає з повагою і неголосно* (Шев., 83) та непоширеною: *співає* (Шев., 85). Наявність таких ремарок наближує твір до драматичного жанру.

Отже, літературний діалог у поемі «Гайдамаки», що є вершиною ранньої творчості Тараса Шевченка, характеризується специфікою порядку слів, відбору лексики, синтаксичних конструкцій, способів зв'язності реплік дійових осіб.

ЛІТЕРАТУРА

1. Баранник Д. Х. Діалог / Д. Х. Баранник // Українська мова: Енциклопедія. — К. : «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 2000. — С. 139-140.
2. Гаврилюк Н. Епіко-драматична поліметрія Шевченка / Н. Гаврилюк // Слово і час. — № 4. — 2004. — С. 24-35.
3. Єщенко Т. А. Лінгвістичний аналіз тексту / Т. А. Єщенко — К. : ВЦ «Академія», 2009. — 264 с.
4. Колесса Ф. М. Фольклористичні праці / Ф. М. Колесса — К. : Наукова думка, 1970. — 413 с.
5. Куньч З. Й. Риторичний словник / З. Й. Куньч. — К. : Рідна мова, 1997. — 341 с.
6. Мойсієнко А. К. Слово в аперцепційній системі поетичного тексту : декодування шевченкового вірша / А. К. Мойсієнко. — К. : Довіра, 2007. — 703 с.
7. Мацько Л. І. Українська мова в освітньому просторі : навчальний посібник для студентів-філологів освітньо-кваліфікаційного рівня «магістр». — К. : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2009. — 607 с.
8. Неділько Г. Я. Тарас Шевченко : Життя і творчість / Г. Я. Неділько. — К. : Радянська школа, 1988. — 247 с.
9. Новий тлумачний словник української мови : у 4-х т. / укладачі: В. В. Яременко, О.М. Сліпушко. — Т. 1. — К. : Видавництво «Аконіт», 1999. — 910 с.
10. Пономарів О.Д. Стилїстика української мови / О.Д. Пономарів. — К. : Либідь, 1993. — 248 с.
11. Рильський М. Т. Зібрання творів : У 20-ти томах. — / М. Рильський. — К. : Наукова думка, 1983. — Т. XII: Публіцистика . — 535 с.
12. Русанівський В. М. У слові — вічність : (Мова творів Т.Г. Шевченка) / В.М. Русанівський. — К. : Наукова думка, 2002. — 240 с.
13. Слухай Н. Світ сакрального слова Тараса Шевченка: монографія / Н. Слухай. — К. : Агрармедіагруп, 2011. — 227 с.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ І ЇХ УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

Шев. – Шевченко Т. Кобзар : / Т. Шевченко. — [авт. вступ. статті О. Гончар].— К. : «Варта», 1993. — 640 с.

В статье рассмотрены языковые и стилистические особенности поэмы «Гайдамаки» известного украинского поэта Т. Г. Шевченка. Детально описаны прозаические диалоги, которые включены в раздел «Праздник в Чигирине», и есть ключевыми в их структуре.

Ключові слова: діалог, індивідуально-авторський стиль, поезика, Тарас Шевченко.

This article represents language stylistical specialities of poem «Gaydamaky» of famous ukrainian poet T.G. Shevchenko. Also particularly described prose dialogs, which are included into chapter «Sviato v Chygyryni» and give dramatic element to the poem, and are crucial in their structure.

Keywords: dialog, individual author style, poetic, T.G. Shevchenko.